

Някои дилеми на ценностната самоидентификация на основните етно-конфесионални общности в съвременна България

(Опит за анализ на данни от проведено социологическо изследване)

Дора Недина¹

Още от времето на Платон и неговите “идеи” проблемът за ценностите е в центъра на научния интерес от страна на философи, социолози, антрополози, психолози, икономисти, а значението на този проблем в съвременния глобализиращ се свят става все по-голямо.²

На Рокич, според когото ценностите са “абстрактни идеали... репрезентиращи личностните вярвания за идеалните начини на поведение или идеалните крайни цели” (Rokeach 1973), дължим както разграничението на терминални и инструментални ценности, така и инструментариум за тяхното измерване, развит и усъвършенстван по-късно от Шварц, Хофстеде, Триандис и др. Терминалните ценности (свобода, равенство, мир, спасение и пр.) се приемат за универсално валидни и това прави възможно прилагането на въпросник и за кроскултурни изследвания.. Според Ингълхарт (повлиян от Вебер) постигането на икономическа сигурност прави възможно преобладаването на постмодерни ценности като: приятелство, свободно време, себеизява, смислена работа, защита на околната среда и др., които все повече се превръщат в основни регулатори на човешкото поведение.

Цветан Тодоров също обръща внимание на важноста – наред с културната и гражданска идентичност – на идентификацията с определени нравствени и

¹ Авторът е докторант в Благоевградския университет.

² Авторът участва активно в подготовката и провеждането на емпирично социологическо изследване на тема „Хармонизацията на българските национални ценности с ценностите на Европейския съюз”. (Ръководител на Научния консорциум – доц. д-р **Кирил Кертиков.**)

политически ценности: “Така днес в страните на Европейския съюз всички са привърженици на демократичното устройство, на всеобщото изборително право, на равноправието между всички индивиди, на правовата държава, на разделението между политиката и теологията, на закрилата над малцинствата, на свободата в търсенето на истината, както и на стремежа към лично щастие... Ние държим на тях, защото вярваме, че са добри, а не защото са наша изключителна собственост” (Тодоров 2009, 118-119). А в книгата си “Новият световен безпорядък”, заявявайки “своята идентичност на европеец от XXI век” (11), той предлага следното “неструктурирано изброяване” на европейските политически ценности: рационалност, справедливост, демокрация, индивидуална свобода, светски характер, толерантност (Тодоров 2003: 86– 95).

Най-същественото обаче е плурализъмът на ценности, едновременното съществуване на множество версии на индивидуални ценностни йерархии: “Ние живеем в свят, където хората имат право сами да избират собствения си модел на живот, да решават по съвест какви убеждения да изповядват, да определят формите на своето съществуване и цялото многообразие от начини, които техните предшественици не са владеели... Всеки има своите “ценности”... и това не е просто епистемологична позиция... тя се поддържа и като морална позиция. Релативизъмът отчасти се основава върху принципа на взаимно уважение.” (Тейлър 1999: 12, 21)

Дали това е валидно за всички, дали българският политически живот е илюстрация на тези ценности и поради това прави възможно тяхното интериоризиране от страна на младите хора?

В днешния “постнационален” свят, когато България е пълноправен член на Европейския съюз, а същевременно в много отношения оставаща “неевропейска” държава (аномия, корупция, маргинализация на големи групи хора и пр.), Европа като “цивилизационен избор” е основен ориентир за българското общество като цяло. Това което изглежда най-лесно и достъпно е замяната на предишната социалистическа с днешната “Европейска идеология”. Поради това представата за Европа като нормата, а евроинтеграцията - като връщане към нормалното, функционира като основна идеологическа ценност тъй като българинът в своето болшинство остава идеологически човек. Или както А. Кьосев много точно го формулира: “На Изток се възцари онова, което... нарекох “утопия на нормалността”... Европеизацията се представя като

процес на нормализиране”, а изобщо Западът – като утопия на Източния свят” (Кьосев 2005: 31-32). “Нормалното стана посттоталитарна утопия – около среднстатистическия *das Man* на Запада затрептя трансцендентен ореол” (пак там: 59).

Разбира се тази представа има своите различни нюанси и различна степен на споделеност. Може обаче да се твърди, че приобщаването към Европа (превръщането на България в “нормална” - като европейските страни – държава) е най-широко споделената и популярна “национална идея” - и като политическа цел, и като културна схема, (като се забравя, че това е само средство, инструмент). И днес, както и след Освобождението, Европа продължава да “се схваща като някаква апелационна инстанция, един вид арбитър” (Даскалов 1998: 17).

В днешното си състояние българското общество е общество на граници, ценностна хетерогенност, но без обща база за диалог, без общосподелена легитимна памет. Българинът остава между етническото и националното и продължава да мисли нацията си културално, а не граждански.

Комунистическият паноптикум е заменен от саморегулиране посредством съблазняване и изкушаване на потребителството, рухване на авторитети, преоценка, ако не на всички, то поне на важни ценности.

И много скоро под изкуствената обвивка на социалистическото равенство обществото се оказва разделено, най-напред, разбира се, политически, а всъщност много по-дълбоко – езиково и културно. Два непресичащи се дискурса: на носталгията и на пълното отричане на миналото, и съответно, двама главни обвиняеми – демокрацията, от една страна; комунистите, от друга. Дълбоки, непроходими пукнатини между паралелни светове и като че ли и до днес посткомунистическото общество в България продължава да се люлее “между носталгията и омразата”.

Под подозрение са всички: политиците, бизнесмените, интелектуалците, софийците, турците, циганите... И като че ли всички са разделени, като че ли България е пресечена от **граници**: между провинцията и София, между отделните политически партии – “квазиетноси”, между политическа класа и народ, между забогателите и другите...

Едновременно с тези граници са налице и междупоколенчески граници: възрастното поколение остава все повече в носталгията и “неотслабващото

внимание към живото и идеализирано минало” (а това е една от важните характеристики на традиционното общество –Фотев) и отказва да мисли себе си като субект на промени – те трябва да дойдат отгоре, “от държавата”. Младите виждат активността си главно в бягството, в емиграцията. Наред с това, отношението ни към Другия на всички нива като че ли все още запазва характеристиките на традиционната общност. Другите и когато са нашите съседи, и когато са от другите малцинствени групи вътре в българската нация остават абсолютно Други, с които сме неспособни на истинска “заедност” (М. Грекова).

А приобщаването към Европа означава и изисква интериоризиране на европейските ценности, макар все още смътни, неизбистрени, синкретични. Няма съмнение обаче, че въпреки трудностите на продължителния и болезнен български преход, пораждащ известни колебания, в болшинството си българските граждани са убедени в преимуществата на демокрацията, пазарната икономика и пр. универсални човешки ценности, символ на които е Европа – доказва го и последното “Европейско изследване на ценностите” 1. Във времето на “края на идеологиите” (Бел) евроориентацията е доминиращата ценност в публичното пространство на България, тъй като “приобщаването към Европа” беше дефинирано като днешния “цивилизационен избор”. Европа е символ на всичко онова, което още го няма, но трябва да се случи и в България, а европейските ценности се припознават като универсални човешки ценности. Същевременно това е една противоречива представа, в която се преплитат поне два аспекта: от една страна, синкретичният образ за Европа като изобщо “Запад” (синоним на висок жизнен стандарт и потребление, възможност за реализация, защото там справедливо успяват можещите, истинска култура и цивилизованост, с една дума - “нормалните “ държави с нормален живот), без обаче да е налице конкретно познаване на вътрешните регионални специфики и проблеми; от друга страна, противоречивата, амбивалентна оценка вече през призмата на отношението “България - Европа” (“Балкани - Европа”, “Запад - Изток”, “малка държава - Велики сили”) - в колективната памет това е представата за Великите сили, които са решавали националната ни съдба на “малка” държава винаги с оглед на своите интереси.

Безверието, че е възможно да се навакса закъснението поражда две възможни (но и двете неуравновесени) реакции: 1/ песимизъм или по-скоро меланхолия (Фотев) и национален нихилизъм; 2/ или обратно, фрустрацията и изтласкването на усещането за непреодолимо изоставане произвеждат агресивна квазимегаломания от типа - “като няма как да успее да стана като вас, ще съм такъв какъвто съм!” (бай Ганьо). За нас като че ли остава по “пуберитетски” важно какво мислят другите за българите – продължаваме да се оглеждаме в огледалото на оценката на другите. Разбира се, в психологията още от Уилям Джеймс е известно, че самооценката е в обратнопропорционална зависимост от нивото на претенции, или казано с други думи, социалното сравнение на българина като цяло наистина се осъществява с високи стандарти.

Всичко това ни дава основание да говорим за незавършен процес на формиране на българската национална идентичност – **незавършена национална идентичност** (по Марчия) и в този смисъл съм съгласна с възгледа на Г. Фотев, че етническата нация “...е по същество недостатъчно развита нация... по-отдалечена от идеалния тип нация...” (Фотев 2004: 587). Българският национализъм продължава да е обърнат много повече назад към миналото, отколкото към представата за едно общо бъдеще

На този фон като че ли светът на българите-мюсюлмани изглежда двойно паралелен, съвсем откъснат от пресеченото от граници българско общество. Изследваните лица в преобладаващата си част³ – 65% са българи мюсюлмани като повече от половината – 59% са между 40 и 60 години, с преобладаващо основно образование – 42,6% (с начално – 12,2%, а със средно – 36%. Те са от

³ Приведените данни като относителни дялове са приблизителни, доколкото и защото изследването не е представително, а е проведено по т. нар. „квотен принцип”. За сведение на читателя изследвани са (като генерална съвкупност) 950 лица, разпределени по квоти, както следва:

- българи християни – 150 души;
- българи мюсюлмани – 600 души (разпределени в три под извадки съгласно етно-конфесионалната им самоопределеност);
- български турци – 150 души;
- български цигани (роми) – 50 души.

Поради изтъкнатата специфика на изследването неговият ръководител и редактор на текста **ИЗРИЧНО** предупреждава приведените в настоящия текст данни да се разглеждат като ориентировъчни. Точните данни са записани в шест свитъка и могат да бъдат открити (и при желание интерпретирани) чрез Архива на Научния консорциум „Хармонизацията на българските национални ценности с ценностите на Европейския съюз”. (Бел. К. Кертиков, координатор на проекта.)

малки селища със смесено население, повече от половината са с до основно образование, а доходът достига до 500-600 лева на домакинство като основните източници са заплата /48,4%/ и пенсия /32,2/. Ако се върнем към условно приетите европейски ценности, то може да се каже, че в началото на 21 век се оказва съхранено едно традиционно общество, което остава недокоснато не само от постмодерността, но дори и от Модерността поне в някои отношения, а същевременно в голяма степен ценностно хомогенно вътре в себе си. Само за 13% от тези хора „периода от 9 септември 1949 до 10 ноември 1989 г.” Е оценен негативно и обратно – периодът на прехода е оценен позитивно само за около 8% от изследваните лица.

Въпреки ренесансът на религиозността, Европа остава в най-голяма степен незасегната от тази тенденция и светският характер на обществото остава важен за болшинството европейци. В изследването се вижда, че близо две трети от респондентите се самоопределят като вярващи мюсюлмани и почти толкова смятат, че религиозният брак дава по-голяма стабилност на бъдещото семейство, още повече, че почти 80% от всички изследвани лица не са съгласни, че бракът е отживяла институция. За почти 70% сексуалните връзки преди брака не са морално допустими, а за 86% - сексуалните връзки извън брака. Раждането на извънбрачни деца е недопустимо за 89,3%, а хомосексуалните връзки са морално недопустими за повече от 90% от изследваните лица. По-висока търпимост има по отношение съжителството без официален брак – 59%, както и абортите са недопустими „само” за 69 %. В семействата остава в сила строгото разделение на мъжка и женска работа, като например само за 4,5 % от изследваните прането не е само женска работа. Ако се съгласим, че индивидуалната свобода е една от фундиращите ценности на съвременна Европа, то цитираните данни сочат, че общността /семейна, селска/ и общественото мнение остават много по- влиятелни при взимането на решение. Това се потвърждава и от отговорите на директния въпрос: „Кои са трите най-важни ценности на основните етнически и религиозни общности в България?” Свободата е ценна за българите –мюсюлмани под един процент, за българските турци – подобно 0,7%, и малко повече за българите – 1,5%,

Може би поради големите предварителни очаквания, но се вижда една противоречива картина за отношението към ЕС. Само за около 10 -15 процента са настъпили положителни промени в отделните области като икономика,

здравеопазване, трудовия пазар, образование, отрицателни промени виждат около половината от хората, а по отношение на трудовия пазар – 78, 6%. И в личен план промените не се оценяват като положителни: на въпроса “Как се промени вашият живот след влизането на България в ЕС?”, той се е подобрил само за 6,7%, не се е променил за 47,5%, а за 42,3% дори се е влошил. И въпреки това представата за ЕС остава “по-скоро положителна” за 37%, “нищо положителна, нито отрицателна” за 28,3% и за 20% - “по-скоро отрицателна”. Вероятно има разбиране, че за промените трябва време.

Въпросът: “Доколко са важни за вас изброените по-долу ценности и принципи, защитавани от ЕС?” показва (поне афиширана) подкрепа за основните ценности като най-голямо натрупване има за “етническата и религиозна толерантност” – тя е важна за 82,6% от изследваните лица. Също така важни са за 70-80% от хората демокрацията, свободата на словото, солидарността, помощта за по-слабо развитите страни на Съюза, защитата на околната среда, равнопоставеността на различните култури. Малко по-малко ценни са пазарната икономика – за 63%, възможността за европейско образование (непостижима за хората от тези райони) - 58,3%, свободата на движение на хора... – за 68,7%. Интересното е, че националният суверенитет е важен за 69,2%. Когато обаче от изследваните се иска да посочат трите най-важни ценности за основните етнически и религиозни общности в България нещата са по-различни.

Здравето, като основна предпоставка е на първо място и в трите общности, особено в българската – 26% като разликите са незначителни, за турците – 25,2%, за българите мюсюлмани -26,4%. Истинската категорично най-важна ценност, отново без особена разлика между общностите – е семейството – 24% от българите-християни, за 26,4 – от турците, за 26,4% от българите мюсюлмани. Към това трябва да добавим, че за 19% от изследваните лица патриотизъм означава „обич към семейството”, а за 24% - „обич към родното място”. Това се потвърждава и от последното европейско изследване на ценностите

Семейството се очертава като изключително важна ценност, особено на фона на ниското общностно чувство - за българите изобщо като най-важно се посочва семейството от 85% от тях. Като добавим, че приятелството е “много важно” само за 38% .(Значението на семейството е

традиционно голямо - изследванията на Центъра за обществено мнение показват подобни цифри: от 1990 г. – 93%, от 1993 – 94% посочват семейството на първо място по значение в живота им (Йорданова, 1996 .

Виждаме, че фактически няма разлика по отношение на първите две ценности между различните общности. Според изследваните (две трети от които българи мюсюлмани) третата по важност за самите тях ценност е трудолюбието 17,5% като подобно е числото и за българските турци – 16,3%, докато за българите-християни тя е 10,5%. Смята се че за последните по-важно е материалното благополучие – 14,3. Толерантността събира също така малко проценти – около 2% като за българите-мюсюлмани тя е около 3,4, подобно е положението с честността – около 3%, като пак – единствено поради естеството на извадката числото е по-голямо за българите-мюсюлмани – 5,2%. Има известна разлика в цеността на образованието – смята се, че то е ценно за 9% от българите, а само за 1” от българите мюсюлмани и за 0,7 % от бълг. Турци.. Религиозността е ценна според 10,4% за мюсюлманите, за 15% от българските турци и за 4,8% от българите.

Интересното тук е, че самите изследвани лица смятат, че няма съществени разлики в доминиращите ценности на различните общности и това вероятно е така в районите със смесено население, където социалното сравнение е с хора с подобен социален статус. На въпроса дали в България има напрежение, само за 10% има такова между религиозните общности, а за 12,2% има такова между етническите общности /а това са райони със смесено население!/,

Истинското напрежение остава напрежението между бедни и богати – 73,2%, за 46% - между безработни и работещи. И тук се потвърждава традиционната етническа и религиозна толерантност, а същевременно основната ос на социално съизмерване остава материалното благополучие. Единственото „по-духовно” измерение е политическото – според 45,4”изследваните лица напрежението между симпатизантите на различни политически партии е сравнимо с това между бедни и богати . Вероятно поради закъснялото Освобождение, а оттук и късната модернизация, липсата на национална аристокрация поражда силен егалитаристки синдром. Особено силен отпечатък върху българската народопсихология оставят 50-те години господстваща комунистическа идеология, които не само че утвърждават този

егалитаризъм, но и прекъсват и без друго закъснелия процес на национална идентификация, интерпретирайки национализма като отживелица от миналото, която ще бъде претопена от интернационализма (макар това да не е съвсем точно за последните години от управлението на Т.Живков).

В случая става дума за една особена среща между манталитет и идеология, фиксираща още повече този манталитет. Ако комунизмът може да бъде дефиниран и като “идеология на завистта” (Б. Ръсел), то това особено добре пасва на егалитаризма като народопсихологическа нагласа, като манталитет, водещ до това, че “всеки, който се отличава по един или друг начин, рискува да бъде отлъчен” (Знеполски 2008). Така че и днес може да се обобщи, че българите поне от тези райони продължават да мислят справедливостта като израз преди всичко на равенство, а не на автономност и свобода.

Това е положението при директните въпроси и е интересно да се сравни с изводите от индиректните въпроси. На въпроса: „Какви ценности и принципи, според Вас би трябвало да бъдат възпитавани у децата ни днес?“ най-голям процент -26% - от респондентите се обединяват около трудолюбието, а веднага след това идва „уважение към възрастните хора“ – 21,4%. Същевременно на въпроса за най-важните за успешна реализация в обществото лични качества, след здравето /25,3 %/ отново е посочено трудолюбието – 23%, а такива качества като интелигентност /4,2%/ , образование /7,2%/ , инициативност /7,2%/ се посочват от много малко лица.

Възниква въпросът - дали тези хора действително познават съвременното общество, въпреки глобализацията и медиите?

По-скоро уюта на “черупката” на общността като че ли позволява съхранението на един традиционен начин на живот и избягване на проблематизирането на въпроса “Доколко съм Европейец?”. В контекста именно на този въпрос се мисли българското - до каква степен да си българин означава и да си европейец. “Европа” възбужда, актуализира представата за отрицателния български имидж и цялата противоречивост на отношението “българско - европейско”, което е източник на повече или по-малко негативни чувства и негативна самооценка в качеството ни на българи. За голямото мнозинство от изследваните лица днес ежедневната грижа за оцеляването като че ли не оставя място за този проблем. Същевременно обаче, актуалният процес на евроинтеграция изтласква напред въпроса “Кои сме ние?” и това е

един много съществен дебат в медийното пространство, една непрестанна ре-идентификация на комплекса ни за малоценност

Ако се изразим с термини на Бурдийо, може да се каже, че формираните в този паралелен свят „хабитуси“ позволяват успешно онтологическо съучастничество, но за сметка на изолация от главния поток на живота. Те не чувстват държавата като своя, а напротив, живеят с усещането за един враждебен свят и отчуждена държава, в която всеки се спасява сам или с подкрепата единствено на своето семейство. Принципът: “Моят дом е моята крепост” остава валиден.

А българското общество продължава да очаква края на прехода, което вече съдържа презумпцията за преминаване от една предишна (социалистическа) стабилност към друга (демократична) стабилност, от един стар ред към друг нов ред. А това свидетелства за все още неизживян авторитарен манталитет, за наличието на очаквания да се получи отвън, наготово новата ценностна йерархия, за оставане в плен на модерната илюзия.

Ценностната евроинтеграция все още предстои...